

КОЛИ ПРОРІЗУЄТЬСЯ ГОЛОС...

Наталія Лисюк

Мы не немь! Антропология протеста в России 2011–2012 годов / сост. А. Архипова, М. Алексеевский. – Тарту, 2014. – 336 с.

Кольорові революції як мирні виступи громадян проти узурпації влади в країні групою осіб стали прикметною ознакою початку нашого століття, хоча вони зародилися в більш віддаленому минулому (Революція гвоздик у Португалії 1974 р., Жовта революція на Філіппінах 1986 р., Оксамитова революція в Чехословаччині 1989 р., Бульдозерна революція в Югославії 2000 р.). На початку ХХІ ст. ця хвиля докотилася і до незалежних держав, що виникли на уламках Радянської імперії, — Грузії, України, Киргизстану, Білорусі, Молдови, Росії, Вірменії.

Зауважимо, що першість у спробах етнологічного дослідження вуличного політичного фольклору на пострадянських теренах належить українцям, які вивчали семіотичні особливості Помаранчевої революції.

Перше комплексне соціально-культурне дослідження масового політичного руху на теренах колишнього Союзу вийшло в країні, де цей рух не трансформувався в кольорову революцію. Натомість Росія стала уособленням радянщини, тоталітаризму, імперських претензій. До того ж 2014 року її триразовий Президент Володимир Путін пообіцяв, що в його країні ніякої революції ніколи не відбудеться. Однак і в Росії були відомі достатньо масштабні протестні акції, які розпочалися 4 грудня 2011 року, після фальсифікації чергових виборів до Державної Думи. Наймасовіші виступи пройшли в Москві наприкінці 2011-го — у березні 2012 року, отримавши назву Болотної, або Снігової, революції (тобто за місцем або часом проведення), хоча спорадичні, менш чисельні, локальні виступи тривали до середини липня 2013 року.

Показово, як оперативно змогли згуртуватися російські дослідники протестного руху: уже 16 грудня 2011 року відомий фольклорист, професор Російського державного гуманітарного університету А. Мороз започаткував у Фейсбукці наукову спільноту «Фольклор “Снежной революции”», де акумулювалися здобуті в полі матеріали. 28 грудня з'явився ще один акумуляційний сайт, заснований фольклористом та візуальним антропологом В. Лур'є, а через рік розпочалися скоординовані дослідження, включно з узгодженим інтерв'юванням учасників акцій. Перші праці на цю тематику вийшли у світ по гарячих слідах: 23 лютого 2012 року було оприлюднено блок статей, які стали основою рецензованої книги, в електронній версії журналу «Антропологический форум», а наприкінці весни — оригінальний альбом народного плаката «Абетки протесту» (укладач В. Лур'є), де

проілюстровано низку новітніх політичних мемів на матеріалі п'ятнадцяти мітингів.

У 2014 році в Естонії, у Тарту — у всесвітньо відомому центрі структурно-семіотичних досліджень (за сприяння естонських науковців і міжнародної програми *Erasmus Mundus*), опубліковано першу колективну монографію, присвячену новітньому російському протестному руху. Багато зусиль до появи цієї книги доклали її укладачі — відомі дослідники фольклору і постфольклору Олександра Архипова й Михайло Алексєєвський. До видання долучилися представники різних гуманітарних дисциплін: історики, соціологи, антропологи, культурологи, мовознавці, у тому числі й маті соціолінгвісти, фольклористи. Тісна співпраця представників різних дисциплін плідно позначилася на розмаїтті підходів та методів аналізу цього соціального феномену. Зокрема, використано такі методи та прийоми, як анкетування, опитування й інтерв'ювання, експеримент, квантитативні й соціолінгвістичні методи, контент-аналіз, текстовий аналіз тощо.

Книгу формують передне слово, де описані передумови й історія її створення, та три великі розділи, які продиктувала сама дійсність: «Вуличний і віртуальний протест», «Мова протесту» та «Від загальногромадянського до локального протесту».

У першому розділі змальовано обриси двох основних загальногромадянських типів вияву народного обурення — у віртуальному просторі, де розгорнулася справжня війна між офіційними медійними каналами (газети, радіо, телебачення) та інтернет-користувачами, і в міському середовищі. Оскільки саме Інтернет став майданчиком для консолідації протестувальників та їхніх симпатиків і місцем полілогу з владою, група дослідників (Д. Радченко, Д. Писарєвська, І. Ксенофонтова) вела пильне спостереження за діяльністю користувачів Інтернету. У центрі уваги дослідників перебували інформаційна активність соціальних мереж та блогосфери, перепости як форма «безпечного» протесту, сплеск післявиборчого гумору, коли впро-

довж тижня виникли десятки нових анекдотів та жартів. Описана й реакція влади, яка відповіла масштабними спам-атаками на соціалмережі.

У статті Д. Громова показано динаміку розвитку акціоняльних форм протесту в порівнянні з попереднім етапом. Користувалися популярністю індивідуальні самопрезентації за допомогою саморобних плакатів, кричалки, флешмоби. Новинкою стали спроби уніфікації зовнішнього вигляду учасників протесту — білий одяг та аксесуари, особливі відзнаки (стрічки, пов'язки, значки, квіти, кульки), білі тварини та предмети. У дослідженні здійснено спробу окреслити рольовий розподіл протестної спільноти, серед якої вирізнялися активні учасники акцій, зокрема волонтери, котрі роздавали різноманітні матеріали, «глядачі», що були присутні (нерідко фотографували й фільмували діяння), а також вільні журналісти, котрі описували події в Інтернеті.

У статті М. Алексєєвського «Хто всі ці люди з плакатами?» на основі низки інтерв'ю відтворено соціальну структуру найбільш активного прошарку демонстрантів — людей, які не боялися вийти на вулицю з власноруч створеними малюнками та написами. Показово, що в соціальному сенсі це була, мабуть, найбільш досвідчена й освічена частина суспільства — в основному професіонали з високим освітнім рівнем та з іронічним ставленням до політикуму (пенсіонери — 20 %, студенти — 14 %, творча й науково-технічна інтелігенція — по 10 %, а також айтішники, науковці, комерсанти, юристи, журналісти, по 2 % фінансистів і медиків, 1 % учителів). У роботі подано рукописні, друковані та інші форми плакатів, що користувалися популярністю серед представників тих чи інших груп, і в які способи вони висловлювали своє ставлення до поточних подій.

Розгорнутий соціальний портрет цієї конкурсивної спільноти змальовано на основі анкетування в колективній статті А. Соколової, М. Головіної, Є. Семирханової. Серед мітингувальників переважали чоловіки з високим

освітнім цензом та достатньо високими й стабільними доходами, тобто економічно успішні й політично незаангажовані люди, котрі раніше не брали участі в протестних акціях. Спонукали їх вийти на вулицю зовсім не політичні погляди й економічні переваги, а невдоволення відвертими підтасовуваннями та прагнення відновити справедливість.

Другий розділ присвячено опису російського протестного дискурсу. Його відкриває колективна стаття О. Архипової, А. Соміна, О. Шевельової, де стверджується, що стремління протестувальників до самоідентифікації веде до пошуку власної мови та нових мовленнєвих форм. Прикметною особливістю цього дискурсу, що виплескувався в медійну сферу, соцмережі, вуличні акції, є публічність. Поміж собою мітингарі розмовляють серйозно, закликаючи до консолідації, однак із владою ведуть пародійний діалог. В обох випадках вони зверталися до особливих «фреймів» (асоціативних полів), заснованих на прецедентних текстах і подіях. На відміну від творчості обох українських революцій, де пишню розквітли мовні ігри, у росіян значно частіше виходили на передній план оригінальні й перероблені цитати з мови влади, художніх текстів, текстів масової культури. Цікавими видаються спостереження авторів, які належить перевірити: що вище протестна напруга, то більшим стає нахил до комізму; натомість коли градус пристрастей спадає, дискурс позначається сумними нотками.

У статті А. Мороз наголошує, що надзвичайно важливим для протестувальників виявився мотив голосу — німоти, причому конструювати своє висловлювання можна було за допомогою низки різноманітних кодів. Зокрема, на основі використання базових кодів виокремлюються такі типи плакатів: вербальні «епічні» й «гаслові» (відсутні зображення), «демотиваторні» (слово підкріплено образом), іконографічні (відсутній текст), «перформансні» (використовується предметний код, наприклад: фото В. Путіна, прикріплене за струнами тенісних ракеток, ніби за ґратами; написи

на надутих презервативах; людина-танк чи людина-тюрма). Також увійшов в обіг вестиментарний код — головні убори у формі презервативів, голів птахів (пінгвінів) та звірів (хом'ячків). Щодо написів, то крім вербального й предметного кодів, вони нерідко містили коди шифрувальні, які, подібно до ребусів, необхідно було розгадувати. Тут використано широкий спектр давніх і сучасних знакових засобів — логотипи, небуквенні знаки, математичні формули, ноти, зображення предметів.

У дослідженні М. Ахметової проаналізовано мотив-образ бандерлогів, заснований на трьох прецедентних текстах: «Книга джунглів» Р. Кіплінга, цитування її В. Путіним («Ідіть до мене, бандерлоги»), і громадсько-політичний вірш Д. Бикова «Свіжий закон джунглів», у якому оповідається про перемогу бандерлогів над удавом Пуу. Завдяки цьому мотив-образ бандерлогів набув різноспрямованого наповнення — як алюзії на путінське висловлювання, на оригінальний Кіплінгів текст та на вірш Д. Бикова. Мотив протистояння змія / удава і мавп, бандерлогів, Мауглі та інших реалізувався в низці візуальних образів, семантика яких виходила з поточного політичного контексту.

Розвідку М. Суханової присвячено розгляду двох інших популярних образів-мемів Снігової революції. Ці образи постали на основі письмових висловлювань провідного російського опозиціонера Б. Немцова, який неупереджено охарактеризував російських протестувальників «мережевими хом'ячками» і «боязкими пінгінами». Спершу їх широко підхопила протестна спільнота, яка послугувалася ними, аби довести свою активність і сміливість. Однак згодом до цих інтернет-мемів звернулися провладні провокатори, тож їх використання протестувальниками втратило всякий сенс...

У дослідженні М. Матліна розглянуто конструювання текстів із фреймом «контрацептив» («презерватив», «гондон»), прецедентним текстом для якого слугувало публічне висловлювання В. Путіна. На цю репліку

російського президента давали найрізноманітніші відповіді — іконографічні, вербальні, предметні, акціональні, синтетичні. І хоча не всі протестувальники були прихильні до карнавалізації, а тим паче до відвертої лайки, усе ж широко використовували сміхову стихію, включно з образами «матеріально-тілесного низу» (наприклад, «Путін — наш презик»). Виникла навіть серія відверто хуліганських анекдотів, тісно пов'язаних з молодіжною сміховою культурою.

І. Сєдакова звернулася до виявлення визначальних особливостей протестного дискурсу, серед яких, на її думку, — лінгвістична креативність, комунікативність та діалогічність, адже кожен новий текст фактично був текстом у відповідь, реплікою в діалозі, побудованому на протиставленні таких політичних цінностей, як «чесність — брехня». Креативність диктувала звернення до різноманітних засобів. Оскільки важливими виявилися візуальний та акустичний коди, мітингарі заявляли, що хочуть бути побаченими і почутими («У мене вкрали голос», «Поверніть наші голоси»), а тому широко використовували колективні кричалки. Увійшов в обіг і персональний код, адже означення календарного часу — зима, мороз — фактично стали дійовими особами. Смерть у чорному плащі з косою фігурувала в новітніх протестах — у траурних церемоніях, де несли труни з похованими загальнолюдськими цінностями тощо. Стали популярними також ономастичні ігри, побудовані на шаржуванні онімів (імен, по батькові, прізвищі політиків, включно із псевдорозшифровками їхніх ініціалів).

Л. Федорова, послуговуючись соціолінгвістичними методами, вивчала мовні реєстри протестного дискурсу, які охоплювали багато шарів, починаючи від елітарної культури і закінчуючи мовою вулиці. Відтак поліфонія протесту включала чимало різноманітних соціолектів: 1) стилізований патріархальний народно-поетичний лексикон, 2) міський жаргон, який став «зброєю розлюченого громадянина», 3) інтернет-жаргон «мережєвих хом'ячків», 4) казково-іронічний дискурс homo

ludens, 5) термінологію політичних активістів, 6) мовленнєві ресурси «сторонньої людини», яка для висловлення своїх переконань удається до іноземних мов.

У колективній роботі Є. Ягунової, І. Крилової, О. Макарової, Л. Пивоварової на основі експерименту й анкетування здійснено підрахунок позицій слів та словосполучень у висловлюваннях як протестувальників, так і ЗМІ, завдяки чому визначено ключові слова у свідомості прихильників протилежних цінностей.

У третьому розділі представлено дослідження локальних форм протесту. Зокрема, у розвідці А. Астапової описано російські й білоруські наномітинги — своєрідні субститути справжніх мітингів за участю людей у тих випадках, коли це загрожує їм репресіями. Аби забезпечити учасників від високого ризику арешту, активісти багатьох міст і містечок двох тоталітарних країн удалися до обхідних маневрів, замінивши людей ляльками. «Участь» у наномітингах беруть різноманітні іграшки, нерідко дуже дрібні (мініатюрні фігурки з «Kinder Surprise» й «Lego», плюшеві ведмедики та інші м'які іграшки-тваринки), й опудала (сніговики). Вони вибудовували певні мізансцени, мали певні символічні відзнаки, тримали плакати та гасла, семантика яких відтворювала семантику «справжніх» мітингів.

Інший приклад удалого уникнення офіційних заборон на мітинги подано в роботі Ю. Ляхової і В. Лур'є, де описано досвід стихійної самоорганізації тижневої акції «ОкупайАбай» у Москві (7–16 травня 2012 р.), що напочатках розгорталась як пікет, але швидко перетворилася на справжній табір. Її учасниками стали в основному представники середнього класу, часто безпартійні й далекі від різних політичних рухів. Табір швидко інституалізувався як «держава в державі», заснувавши власні органи — спільну скарбницю, харчовий блок, законодавчу Асамблею, на яку перетворилися первинні дискусійні майданчики, службу безпеки. Невдовзі виникли власні правила (законодавство), конституювалися освітня галузь (читання лекцій) та культурна сфера (графічні

звіти художниці В. Ломаско, публічне читання віршів та прози, театральні вистави, хорівий спів), і навіть постала власна уніформа (футболки з відповідними написами).

Заборона плакатів спричинила до широкого використання асфальту замість паперу й полотна. На тротуарах з'явилися написи, рисунки, фігуративні композиції, де замість крейди використовували будь-які доступні засоби, наприклад, запалені свічки, якими було викладено напис «Путін — злодій», білі тюльпани, висаджені на клумбі у вигляді символічної білої стрічки.

Інша робота В. Лур'є присвячена опису локального мітингу проти закриття місцевої лікарні в м. Санкт-Петербурзі, який завершився перемогою. У дослідженні змальовано перипетії цього зібрання, склад його учасників з різними політичними поглядами та соціальним статусом, засоби, за допомогою яких вони спілкувалися між собою та з владою, відмінності цього мітингу від інших подібних акцій.

Загалом проаналізоване видання, присвячене протестній культурі, є надзвичайно важливе, оскільки воно зафіксувало для історії справжній вибух протестної творчості, що відображає глибинні прагнення народу до докорінних змін. Ця творчість, насправді, — швидкоплинна, вона живе в момент її актуалізації й опісля моментально зникає з ін-

формаційної сфери. Показово, що російські дослідники взяли до уваги не лише провідні акції Снігової революції, але й набагато менш чисельні локальні протести, які пройшли в багатьох містах і містечках, набуваючи найрізноманітніших форм — від класичних мітингів та демонстрацій, на кшталт московських Маршів мільйонів, і до наметових містечок («Окупай Абай») та наномітингів.

Підсумовуючи вищевикладене, уважаємо, що сучасній протестній культурі притаманний вихідний семіотичний і семантичний синкретизм — нерозривна єдність вербальних і невербальних засобів її трансмісії, що передбачає використання акустичних, візуальних (іконографічного, фігуративного / предметного, вестиментарного, хроматичного), акціональних (персонажного, зокрема політико-зоологічного, перформансного, обрядово-ритуального), а також вербальних (ономастичного, топонімічного, календарного, гаслового, політично-текстуального тощо) та невербальних знакових кодів (нумерологічного, ба навіть — шифрувального!) і, урешті-решт, синтетичних (мішаних) засобів. Для російських дослідників важливими стали антропологічний підхід до культури протесту, розгляд не лише смислів та форм протестних текстів, але і їх асоціативних зв'язків та конотацій, спроби вписування в ширший культурний та історичний контекст.